

Nog even en we hebben niets meer te eten. Het is al halverwege december. Ik weet wat ik moet doen. Zou moeder het goedvinden? Ik zie haar geschrokken blik al voor me en hoor de afkeuring in haar stem.

‘Dat is niets voor keurige meisjes.’

De zon is net op en Riet en ik liggen nog in bed. Ik zucht. Riets zwarte krullen vliegen er een beetje van omhoog. Ik sla de dunne deken terug en voel de kou over mijn benen trekken. Meteen zwiep ik de deken terug op zijn plek. We kruipen dichtert tegen elkaar aan, zoals elke ochtend. Beneden horen we gestommel, maar wij draaien ons nog een keer om. Niet veel later komt moeder onze kamer binnen met de vastberadenheid van een stoomwals. ‘Hup meisjes, uit de veren!’

Je zou niet zeggen dat ze de hele nacht in de woonkamer heeft staan vegen terwijl de vliegtuigen over ons heen raasden. Riet en ik hadden elkaar vastgehouden onder de trap, biddend dat de bommen niet op ons huis zouden vallen. Het is een soort ritueel geworden. De afgelopen vier jaar neemt iedereen zijn vaste plek in tijdens een luchtalarm. Behalve onze broer Wim dan. Hij komt er zijn bed niet meer voor uit.

‘Er is nog genoeg te doen,’ gaat moeder verder. Ze is altijd in de weer. Dat was voor de oorlog zo en dat is zelfs tijdens bombardementen zo. Moeder houdt niet van viezigheid. Ze is geboren in Stampersgat. De naam zegt genoeg. Opa werkte in de suikerfabriek en oma en de kinderen werkten op het land. Er was overal zand, altijd, zei moeder een keer huiverend. Zodra ze oud genoeg was, vertrok ze naar Rotterdam om te gaan werken. Daar wonen we. Voor de oorlog vond ik het prachtig. Ik wilde er voor altijd blijven. Maar nu weet ik dat niet meer zo zeker.

Riet kreunt. ‘Nog heel even.’ Ze kruipt dichterbij me aan – wat is ze mager geworden – en ze steekt haar handen naar me uit. Ik stop ze onder mijn oksels. Het zijn net ijspegels.

‘Vijf minuutjes en dan kleden we ons aan, goed?’ fluister ik.

In de woonkamer doorzoekt Wim de keukenkastjes. Die zijn tegenwoordig leeg, maar op de een of andere manier lijkt dat niet tot hem door te dringen. Hij blijft graven, als een mol onder de grond. De gedachte aan eten doet onze magen al lang niet meer zo erg knorren. Riet en ik zijn vooral sloom en verkleumd. Wim daarentegen is een jonge knul in de groei, klinkt moeders stem in mijn hoofd. Met een knal slaat hij op het enige kastje dat op slot zit. Mijn schouders schieten omhoog.

‘Wim!’ zegt moeder streng.

‘Ja, wat? Laat me dan toch eten zoeken!’ Hij gebaart woest naar buiten.

Moeder stopt wat losgeraakte plukjes haar terug in haar knot en zucht. ‘En dan? Opgepakt worden? Hebben we daar al die moeite voor gedaan in november? Jij – blijft – thuis.’ Punt!

Dat laatste zegt ze niet, maar het is hoorbaar in de manier waarop ze haar zin afsluit. Meer gaat ze er niet over zeggen. Moeder kijkt bezorgd naar buiten en ik weet dat ze weer voor zich ziet hoe vader en de jongens meegenomen werden. Ik zie ze ook. Maar er moet iemand op zoek naar eten voordat ook het laatste keukenkastje leeg is.

Wim moet verborgen blijven, Riet is te klein en moeder komt al weken niet meer buiten. Niet meer sinds die vreselijke dag in november. De straat is een gapende bek geworden die almaar dreigt haar te verslinden. Soms zie ik haar bij de

voordeur naar beneden in het trappenhuis kijken. Haar voet die tikkertje speelt met de drempel totdat buurvrouw Van Stolk langsloopt en vraagt of ze iets voor ons kan doen. De weinige voorraad die we nog binnenkregen kwam van mevrouw Van Stolk. Dat stopte vorige week toen de buurvrouw bezweek aan dysenterie. Nu komt alles op mij aan.

Maar dit is niet het moment om erover te beginnen. Wanneer eigenlijk wel? Ik stel het al dagen uit. Onze voorraad is op en er is helemaal niets meer te eten te krijgen. Riet en ik zijn alle dure huizen langs geweest, waarbij ik op mijn alderhongerigst om een boterham smeekte. Het heeft niets opgeleverd. Moeder heeft wat verstopplaatsen in huis, maar ik weet zeker dat die nu bijna leeg zijn. Zo halen we de kerst misschien niet eens en dat is al over een paar dagen.

De woonkamer is killer dan ooit. De zon kruipt langzaam omhoog, maar wordt net als onze ramen afgeschermd door een dik pak mist. Het is donker en leeg binnen. Alle houten meubels zijn opgestookt in de kachel. De leegte weerspiegelt het gemis dat we allemaal voelen. Soms zou ik willen gillen, maar ik doe het niet. In plaats daarvan open ik langzaam mijn mond. 'Weet u dat Didi op tocht gaat, moeder?'

Didi is mijn oudere nicht. Ze is de jongste dochter van mijn tante Gree. Ik hoop dat ik moeders ergernis kan opwekken. Ik hoop dat ze straks 'ja' zegt. Wim en Riet kijken verbaasd van mij naar moeder. Voorzichtig kijk ik vanonder mijn wimpers omhoog. Moeder ruimt wat onzichtbare rommeltjes in de keuken op. Ze houdt haar handen bezig, maar er gebeurt weinig mee. 'Echt waar? Geen sterk verhaal van tante Gree?' vraagt ze.

Mijn gedachten schieten alle kanten uit. Ze heeft het gesprek nog niet afgekap. Er is ruimte!

'Ik sprak Didi eergisteren in Het Park toen Riet en ik op zoek waren naar sprokkelhout. Ze vertrekt morgenvroeg.' Ik

friemel wat aan mijn rok. 'Ze zei dat ik met haar mee zou kunnen gaan.'

Dat is eigenlijk niet waar. Ik heb mezelf min of meer uitgenodigd. Vanuit de gootsteen klinken nerveus dansende kopjes. 'Jij? Op hongertocht?! Dat is toch niets voor keurige meisjes.'

Daar heb je het. Over een paar seconden zegt ze 'nee', tenzij ik nu iets doe. Al maanden voel ik me koud en moe, maar op dit moment stroomt er vuur door mijn aderen. Ik mag het nog niet opgeven. Toch vind ik de woorden niet.

'Didi is ook een keurig meisje. Twee keurige meisjes samen op pad. Dat doen er zoveel,' valt Wim me bij.

Met glunderende ogen kijk ik op naar mijn broer. Ik zou zweren dat ik hem een paar centimeter zie groeien. Broers en zussen steunen elkaar, dat zijn de regels. Het is iets wat we van kleins af aan al tegen elkaar zeggen. Een geheim verbond tegen onze ouders.

'Antonia is nog een kind, Wim.' Moeder noemt mij nooit bij mijn volledige naam.

'Ik ben al veertien! Oud genoeg om te werken,' roep ik uit.

Ik laat deze kans niet uit mijn handen glijpen. Moeder moet toch ook inzien dat we geen andere keus hebben? Wim kan de straat niet op, Riet is te jong. Moeder kan het niet. Wie blijft er dan nog over, nu vader, Pietro en Anton in Duitsland zijn? Mijn zus Ans met haar dikke buik? Nee, natuurlijk niet. Ik. Ik. Ik moet het doen!

'Ik heb nog wat bonnen,' zegt moeder afwerend. 'Maken jullie je maar geen zorgen. Ik weet dat het de laatste tijd krap is. Ik kan ook geen watersoep meer zien, maar ik heb nog wat gunsten tegoed. Misschien krijgen we vandaag of morgen de kachel weer aan en anders kruipen we gewoon wat dichterbij elkaar. We doen rustig aan. We redden het wel. En nu wil ik er niets meer over horen.'

Kwaad stamp ik naar het trappenhuis. De echo van mijn boosheid weerklinkt in de knallende voordeur die ik dichtsla. Laat de burens maar wakker worden. Het kan me niks schelen. Boven me hoor ik voetstappen achter me aan komen, maar ik wil niet getroost worden. Ik zet een tandje bij en voel de koude buitenlucht op mijn wangen terwijl ik de portiekdeur open. Ik sla mijn armen om mezelf heen. Gaan we hier dood op de Zwaerdecroonstraat? De scherpe tanden van de kapotte ramen van de huizen aan de overkant grijnzen naar me. Eerst woonden er gezinnen zoals het onze. De familie Leenderts was na het eerste bombardement van 14 mei verhuisd. Toen vonden we het overdreven. De oorlog zou toch zeker zo voorbij zijn? Het Joodse gezin De Vries werd tweeënhalf jaar geleden door de Duitsers uit hun huis gedwongen. Sarah van Riets leeftijd droeg haar jongere broertje op haar arm het busje in. Riet vraagt nog steeds wanneer we hen weer zullen zien. Langzaam maar zeker roeit de oorlog ons uit. Wie zal zich ons herinneren?

Wim komt naast me staan. Hij legt zijn hand in de mijne en trekt me terug naar binnen. Zachtjes sluit hij de deur achter ons. 'Niet zo snel opgeven, zusje,' zegt hij. 'Jij gaat gewoon op tocht.'

'Hoe dan?' vraag ik. Ik laat me op de traptreden zakken en laat mijn hoofd in mijn handen vallen. Daar moet Wim niets van hebben. Hij trekt me overeind en gebaart dat ik stil moet zijn. 'Broers en zussen bewaren elkaars geheimen, toch?' fluistert hij.

Ik knik. 'Dat zijn de regels.'

'Ik heb in de kelder een klein geheimpje waar je misschien wat aan hebt.'

We lopen de donkere, maffe kelder in waar al tijden niemand meer geweest is. Vroeger lagen hier aardappelen, maar de laatste aardappel die we gegeten hebben kan ik me niet

eens meer herinneren. Nu zijn er vooral spinnenwebben. Ik huiver bij elke plakkerige draad die langs me strijkt. Wat kan hij in vredesnaam verborgen houden hier? Iets wat moeder kan overhalen?

Wim trekt een oud laken weg en er komt iets glimmends met stangen en wielen tevoorschijn. Een fiets! Ik geef Wim een verbaasde tik tegen zijn borst en begin te lachen. 'Hoe-lang staat die hier al?' Hij had het ding kunnen ruilen voor eten. Waarom heeft hij dat niet gedaan?

'Ach, ik kom zo nu en dan ook nog wel ergens.'

'Buiten?' Ik vraag me af hoe hij ongezien weg kan glippen. Waarom hij het zou riskeren.

Er glijdt een schaduw over Wims gezicht. 'Ik hou het niet uit daarboven.' Hij kijkt omhoog, alsof hij dwars door de vele verdiepingen zijn kamer kan zien. 'Ik ben jullie echt wel dankbaar. Ik weet dat ik een van de weinige overgebleven jongens ben. We kunnen alleen maar raden hoe vreselijk vader, Anton en Pietro het hebben in Duitsland.'

Meteen flitst het beeld van een woeste herdershond met scherpe tanden op mijn netvlies. Ik zie hem en zijn baasje blaffen tegen vader en mijn oudste broers om op te schieten. Het kwam allemaal door een simpel pamflet dat 9 november bij ons in de brievenbus werd gestopt. Het bevatte een bevel voor alle mannen vanaf 17 jaar om zich de volgende dag te melden voor de arbeidsinzet*. Dat zo'n klein papiertje zoveel kon veranderen. Dat die paar woorden mijn vaders handen konden laten trillen. Hij besloot om met mijn oudste broers zonder verzet te gaan. Dan kon onze Wim van net zeventien zich verbergen. Op het pamflet stond dat de mannen die thuisbleven zwaar werden gestraft. We verstopten Wim in de

* De gedwongen tewerkstelling van Nederlanders tijdens de oorlog in Duitsland.

vloer van een ingebouwde kast. Gelukkig werd ons huis niet doorzocht, dat was het enige wat die dag meezat. Een slinger van mannen vulde de straten en moeder en ik mochten enkel vanachter het raam toekijken hoe de helft van onze familie werd afgevoerd. Zij vormen vanaf dat moment drie stenen in mijn buik. Vader dacht echt dat het beter was om met zijn drieën te gaan. Dat de kans dan groter was dat Wim verbor-gen kon blijven. En dat het moeder wel zou lukken om de laatst overgebleven monden te voeden. Hij heeft deels gelijk gekregen.

‘Maar soms zou ik willen dat ik bij hen was. Ik voel me hier zo nutteloos.’ Wim zucht.

Ik leg mijn hand op zijn schouder. De drie stenen in mijn buik lijken bij Wim drie rotsblokken die hem langzaam be-graven. Dat mag ik niet laten gebeuren.

‘Broers en zussen bewaren elkaars geheimen, toch?’

‘Dat zijn de regels, zusje.’

‘Nou, maak je dan eens nuttig en vertel me wat we met die fiets gaan doen.’

Er verschijnt een halve grijns op zijn gezicht. ‘Van jou hoef ik ook geen medelijden te verwachten, hè?’

‘Geheimenbewaarder, smoezenverstrekker en alibi,’ tel ik op mijn vingers. ‘Dat zijn de enige regels die ik me kan herin-neren.’

Wim begint te lachen. Ik druk waarschuwend mijn wijs-vinger tegen mijn mond.

‘Goed dan, laten we een geweldige smoes voor je verzin-nen, zodat je morgen mee kunt met Didi,’ fluistert hij.

De hele dag en nacht – ik kom er nu pas achter dat Wim al-lesbehalve ligt te slapen tijdens een luchtalarm – verzamelen Wim en ik spullen voor mijn tocht. Het is ongeloofelijk wat er allemaal uit zijn kamer vandaan komt. De dingen waar

ik wat aan heb zijn een wollen baret, twintig gulden en een fietsmand. Ik zoek naar de warmste kleren tussen de kleine stapels die Riet en ik nog hebben. Af en toe woelt ze in ons bed. Ik aai over haar hoofd en kijk hoe ze rustig verder slaapt. Nog voor het licht wordt, sta ik aangekleed in de woonkamer met de fietsmand onder mijn arm. Moeder kijkt verbaasd op als ze mij ziet staan. 'Vroeg uit de veren vandaag?' vraagt ze.

'Ja, ik wil even bij Ans op bezoek.' Mijn oudste zus is hoogzwanger en kan alle hulp goed gebruiken. Haar man zit ook in Duitsland. Ik voel me meteen schuldig dat ik haar niet echt ga helpen vandaag. Moeder knikt begrijpend naar me en geeft me een bemoedigend kneepje in mijn arm. Ik voel mijn wangen warm worden. Ik lieg nooit tegen moeder. Ze is dan wel streng, maar ze is ook de sterkste en de liefste moeder die ik ken. Andere moeders doen braaf wat de kerk of hun man hun zegt. Dat komt in mijn moeder niet eens op. Ze vaart haar eigen koers. Dat vind ik zo knal. Zoals die keer dat papa vond dat ik te hard in de kerk zong. 'Dat is spijkers op laag water zoeken. Wees blij dat het kind graag zingt,' had ze gezegd. Zo is mijn moeder.

'En wat voor smoes heeft Wim bedacht wanneer je vanavond niet voor spertijd* terug bent?'

Ze weet het. Natuurlijk weet ze dat ik lieg. Moeder kent me als geen ander. Met gloeiende wangen kijk ik naar mijn schoenen. In de rechter zit een gat in de punt.

'Dat ik te moe zou zijn om naar huis te lopen. Dat ik bij Ans bleef slapen.'

Moeders zachte handen omhullen mijn gezicht terwijl ze voorzichtig mijn kin omhoogbrengt. Ze kijkt me streng aan, maar haar stem is liefdevol.

* Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd een spertijd (avondklok) ingesteld door de Duitse bezetter.

‘Jullie hebben overal aan gedacht, hè? Is er ook een fiets ergens vandaan getoverd? Je kunt moeilijk bij Didi achterop. Niemand heeft tegenwoordig nog banden. Je breekt je kont nog.’

Ik begrijp er niets van. Is ze nou boos of niet?

‘En die jas die je nu aanhebt, is natuurlijk een grapje. Je doet de mijne aan.’ Moeder walst naar de kapstok en trekt haar wollen jas eraf. Beduusd trek ik de mijne uit en ze begint me als een klein kind haar jas aan te doen. Knoop voor knoop.

‘Maar, moeder... bedoelt u dat...?’ Ik ben zo verbaasd dat ik niet eens een normale vraag kan bedenken.

‘Ik heb zestig gulden. Dat is alles wat ik heb liggen. Ik had natuurlijk moeten proberen om aan meer te komen, maar daar is nu geen tijd meer voor. Je moet het je arme moeder maar vergeven. Als iemand aan eten kan komen, ben jij het, Tonnie.’

We kijken elkaar aan. Er glimmen tranen in haar ogen. Nog nooit heb ik mijn moeder zo gezien. Ze houdt mijn schouders stevig vast en knikt.

Dat is dat. Ik heb toestemming.

Ze tovert een oud koekblik tevoorschijn vanachter het fornuis en pakt de zestig gulden. Daarna stopt ze haar hand in mijn jaszak en drukt het briefgeld dwars door de voering heen. Met haar andere hand klopt ze op de onderste punt van de jas. Daar zal het geld veilig zijn. Ik moet niet vergeten de twintig gulden van Wim erbij te stoppen.

Onderaan de trap staat Wim te wachten met de fiets. Nu pas valt me op dat die inderdaad alleen ijzers heeft om op te fietsen. Dat gaat zwaar worden met ijzel. Zodra hij moeder ziet, duikt Wim achteruit, maar ik stel hem snel gerust.

‘Het is goed, Wim.’

Hij grijnst naar me. ‘Tijd om te gaan, zusje. Heb je alles?’

Moeder legt mijn zwarte vlechten over mijn schouders.

Haar handen trillen, heel even maar. Ik weet waar ze aan denkt. Toen de winkels nog gevuld waren stond ik eens voor een etalage te kijken naar een schooltas. De SS'er was geruisloos naast me komen staan. Ook hij had mijn vlecht over mijn schouder gegoooid. 'Ben jij een Jodinnetje?' vroeg hij alsof het de normaalste zaak van de wereld was. Ik was doodsbang en tegelijkertijd heb ik me nog nooit zo geschaamd. Ik was namelijk blij dat ik 'nee' kon zeggen. Die angst en schaamte sijpelen nu langzaam weer naar binnen. Wat als opnieuw iemand denkt dat ik Joods ben? Wat als moeder me toch niet laat gaan?

Moeder laat mijn vlechten los. Ze trekt de wollen baret wat steviger over mijn oren, propt mijn nu al koude handen in haar oude wanten en drukt een kus op mijn voorhoofd. Ze mompelt een gebed en slaat een kruisje. Ik doe hetzelfde.

Wim tikt tegen het wollen pomponnetje op mijn baret en knipoogt.

Dan stap ik op de fiets zonder banden en trap zonder om te kijken de straat uit.